

A. SAJTI ENIKŐ

A SÉRELMI POLITIKÁTÓL AZ EGYÜTTMŰKÖDÉSIG

A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947)

*„Végző soron a történelem, amely messziről indul,
és a maga enyhe cikcakkjaival mélyen belenyúl a jövőbe,
egyszerre veti fel az összes régi problémát.”
(Fernand Braudel)*

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy eddigi kutatásaim alapján* összefoglaljam, milyen utakat, célokat tűzött maga elé a délvidéki magyarok mindenkori politikai elitje, voltak-e ezzel kapcsolatos belső vitáik, milyen külső és belső politikai környezet formálta kisebbségstratégiai gondolkodásukat, milyen régi, illetve új elemek formálták 1944 után kisebbségi létük lehetőségeit – hogy csak a legfontosabb válaszra váró kérdésekre utaljak.

Abból indulok ki, hogy a több mint ötszázézeres magyar kisebbség, mint minden kényszer hatására létrejött kisebbség az 1918–1941 közötti időszakban, olyan *kényszerpályán* mozgott, amelyet önerejéből nem tudott megváltoztatni. A magyaroknak nem csak egyénileg, etnikai csoportként is dönteniük kellett, milyen magatartásformát, kisebbségi stratégiát választanak. A lehetőségek skálája elméletileg meglehetősen széles volt: a magyarországi közvélemény például egyéni és kollektív hősiességet, az új állammal szembeni dacos szembenállást várt el az erőszakkal elszakított területek magyarságától, és valóban sokan választották ezt a magatartásformát. Tízezrek (44 903 fő, az összes Magyarországra menekült 12%-a, az elcsatolt területek magyarságának csaknem 10%-a) hagyták el kényszerűségből a szülőföldjüket, de számos példa volt a hatalommal való távlat nélküli együttműködésre és a beolvadásra is. *Etnikai csoportként* azonban ezek az utak járhatatlanok voltak. Az irredentizmus, a hungarocentrizmus nyílt vállalása az adott viszonyok között már-már egyenlő lett volna a kollektív öngyilkossággal, ez a magatartás jobb esetben a „feldíszített múlt” álomvilágába zárta volna őket. Már az „elcsatoltak első nemzedéke” is igyekezett átvezetni a magyarságot a kisebbségi lét kezdetben különösen reménytelen keretei közé azért, hogy egyáltalán jövőjük lehessen, és a trianoni békeszerződés után már Budapest is erre biztatta őket.

1918 és 1922 között komoly belső viták folytak arról, milyen magatartást tanúsítsanak az új államhatalommal szemben. Az „aktivisták” (a politikai szervezkedés hívei)

---

* Kutatásaimat a Napvilág Kiadónál 2004-ben megjelent *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947* c. monográfiámban összegeztem. Jelen tanulmány ennek alapján készült.

és a „passzivisták” (a kulturális építkezés elkötelezettjei) közötti csaknem szakadásig vezető vitákat végül Budapesten, Bethlen István miniszterelnök szűkebb környezetében döntötték el. Megüzenték Szabadkára és Újvidékre: attól, aki nem engedelmeskedik az egységes kisebbségi magyar *politikai párt* létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak (vagyis az aktivistáknak), minden anyagi és erkölcsi támogatást megvonnak. Ennek eredményeként jött létre 1922-ben a Jugoszláviai Magyar Párt, amely úgyszólván a lehetetlenre vállalkozott: egyedüli képviseleti kerete kívánt lenni a sokféle gazdasági, politikai, sőt kulturális kötődésű kisebbségi magyar társadalomnak. Sok problémát okozott az is, hogy a párt vezetői a jugoszláv állam szerb–horvát ellentéteket tükröző szokatlan politikai ritmusát próbálták meg követni, parlamenti szereplésük beszorult a két rivális délszláv nemzet egymást is felőrlő törekvései közé, és jórészt emiatt hatástalan maradt.

Magyarország lehetőségei arra, hogy a határain túli kisebbségeket támogassa, a belső és külső konszolidáció kényszere miatt, különösen az 1920-as években, meglehetősen korlátozottak voltak, és elsősorban titkos segélyezésekre és tanácsadásra korlátozódtak. Mint ismeretes, a revízió reményét és lehetőségét a magyar kormányok soha nem adták fel, de józanul számoltak az egyelőre kedvezőtlen nemzetközi feltételekkel. A határon túli magyarság támogatására 1921-ben létrehozták Bethlen István miniszterelnök ún. titkos minisztériumát, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját. A délvidéki magyarok ügyeit ezen belül a Szent Gellért Társaság intézte, amelynek elnöke a vajdasági származású „írófejedelem”, Herczeg Ferenc volt.

Azt a lehetőséget, hogy az anyaország nyomást gyakorolhasson szomszédaira a magyar kisebbségek érdekében, az általános európai erőviszonyok mellett nagymértékben csökkentette a Belgrádkhoz fűződő igen rideg viszony is. A diplomáciai párbeszéd akadozott, néha megszakadt. Jól mutatta ezt, hogy a magyar kormány a húszas évek közepén megtiltotta a belgrádi követségnek, hogy kapcsolatot tartson a magyarság képviselőivel. Jugoszlávia mint az 1918 utáni európai rend „teremténye”, természetesen nem tagadhatta meg a győztesek által életre hívott nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer alapelveit, azonban mindvégig azok minimalizálására törekedett.

Hangsúlyozni szeretném: a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság uralkodó elitje nagyon is hagyományos eszközökkel, a *hódítók gőgjével és lendületével* vette birtokba a Délvidéket, bár az új kisállamok között e tekintetben korántsem volt egyedül. A háborúkkal vagy egyéb módon megszerzett területek birtokbavételének, mint ismeretes, évezredek óta jól bevált módszere az ott élők közösségi tudatának, etikai értékrendjének, politikai hadállásainak, jogi rendjének, tárgyi és szellemi kultúrájának lerombolása. Világosan felismerhető a cél is: a meghódítottak alávetettségének, megalázottságának elmélyítése, nemzeti-etnikai emlékezetének megtörése, sőt eltörlése, miközben látványosan demonstrálják az új hódítók, bitorlók uralmát.

Így a történelmi Magyarországon szocializálódott idősebb nemzedéknek, az *„elcsatoltak nemzedékének”* alapélménye az új államban a kismizmiztség, a jogfosztás és a megaláztatás, a szociális kiszolgáltatottság volt, *kisebbségi stratégiái* ezért logikusan kötődtek a *nemzeti, sérelmi attitűdhöz*. Az új szellemi front vonalai a harmincas években kezdtek formálódni a Délvidéken is. A fiatalabb politikusi generáció, a zágrábi egyetemen jogi diplomát szerzett Nagy Iván és hívei úgy látták, hogy szakítani kell a Magyar Párt régi vezető garnitúrájának (Deák Leó, Várady Imre, Sterliczky Dénes és mások) hagyományos konzervativizmusával és belgrádi orientációjával, és a horvát ellenzéki oldalvezéin evezve kell megtalálni a kisebbségi politizálás célravezető útját. Ezt az irányzatot Budapest a „két vasat tartani a tűzben” elve alapján eltúrte, de

nyíltan, illetve kizárólag soha nem támogatta még 1939, azaz a szerb–horvát kiegyezés után sem. Mások a „*vajdasági regösökben*”, a „vajdasági magyar középosztály dekadens úri szellemével” történő szakításban, a paraszti értékekben vélték megtalálni a kisebbségi lét lehetőségeit. Egyre hangosabb lett azok szava is, akik az *iparosok és a földművesek kulturális felemelésében* látták a hatékony kisebbségi politika irányát, annál is inkább, mert éppen ezt a számszerűségében legizmosabb réteget nem tudta a hagyományos konzervatív kisebbségi elit megszólítani és hatókörébe vonni. A kultúra és nem a politika kisebbségmegtartó erejében bízott a királyi Jugoszlávia legtekinélyesebb magyar irodalompolitikusa, a „helyi színész” (couleur local) elméletének vajdasági kidolgozója, Szenteleky Kornél is. Úgy gondolta, hogy a világnézeti harc csak a többségi népek luxusa lehet, és a kisebbségeket, a kisebbségi írókat minden másnál nagyobb felelősség terheli nyelve és kultúrája pusztaság létezésének biztosításáért. A *Kalangya* és a *Híd* c. folyóirat által megfogalmazott „nyelvi alapú szellemi közösség” irányzata és a régi, hagyományos politikai közösségre alapozott kisebbségi stratégiák között azonban soha nem került sor megtermékenyítő találkozásra a Vajdaságban. Szeli István vajdasági irodalomtörténész szavaival élve talán azért, mert a kisebbség valódi dilemmája abból fakadt, hogy az impériumváltás nem egyszerűen a határok megváltozását, hanem „a felségjogoknak vagy a legfelső uralkodónak a pusztaság cseréjét jelentette”, hanem „egy nemzet rész amputációját”, amikor a kérdés valójában az volt, hogy az újonnan alakult állami organizmus befogadja vagy kilöki „az idegen szövetet”.

E „befogadás” és „kitasztás” új szakasza kezdődött a harmincas évek második felében. Az első világháború utáni európai rend felbomlása, Magyarország közép-európai súlyának növekedése, Jugoszlávia külpolitikai veszélyérzetének felerősödése, belső egységének felbomlása hozta meg a magyarok számára a nemzetiségi lét megőrzésének táguló lehetőségét. Ez egyrészt az anyaország kisebbségvédelmi politikájának felerősödésében és Belgrád fokozódó toleranciájában nyilvánult meg. A magyar–jugoszláv „örökbarátsági” szerződéshez kapcsolódó magyar–jugoszláv tárgyalások 1940 végén azt bizonyították, hogy Belgráddal még ekkor sem lehetett elfogadtatni egy kétoldalú kisebbségi szerződés gondolatát. Igaz, a közeli revízió reményében a barátsági szerződés megkötését Magyarország sem kötötte ehhez a feltételhez.

1941-ben a Délvidék visszaillesztése a magyar államhoz sajátos körülmények között, Magyarország háborúba sodródásával párhuzamosan zajlott le, ami részben önmagában is magarázatot ad arra, hogy egyes időszakokban miért a katonai és nem a hagyományos politikai eszközök domináltak a terület igazgatásában. Ha elfogadjuk Romsics Ignác véleményét, aki szerint a Horthy nevével fémjelzett korszak Magyarországnak politikai rendszere „autoritativ elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus” volt, akkor talán fogalmazhatunk úgy, hogy a Délvidéken *inkább a rendszer autoritativ elemei* érvényesültek (katonai közigazgatás bevezetése, a kormánypárton kívül más politikai párt működését nem engedélyezték, még a Magyar Párt újjászervezését sem, a terület képviselői nem választással, hanem kinevezéssel kerültek be a parlamentbe).

A Magyarországhoz visszacsatolt délvidéki részeket elkerülte a többi jugoszláv területen kibontakozó véres polgárháború; ehhez itt sem a csetnikek, sem a kommunisták nem rendelkeztek elég erővel. A csetnikek a Bácskában mindössze egy *kísérletet* tettek a szervezkedésre, a partizánmozgalom pedig, amely eleve revízióellenes volt, sajátos „polgárháborúját” a magyar állammal vívta, ezért a megtorlás is a magyar államhatalomtól indult ki. Néhány délvidéki szerb politikus igyekezett ugyan felhasználni a magyar állam által kínált parlamentáris politikálás meglehetősen szűk, de mégis-

csak létező kereteit, struktúráit (parlamentari képviselő, iskolapolitika, kisebbségi sajtó, kulturális érdekvédelem, kisebbségi szervezetek létrehozása stb.), és együttműködtek Budapeste, mint tették azt nem sokkal korábban a Magyar Párt vezetői Belgráddal. Ennek a szerb kisebbségi politizálásnak a nemzetközi súlya, a helyi szerb társadalomban betöltött szerepe azonban a minimálisnál is kevesebb volt az adott körülmények között. Ráadásul a történelem színpadán győztesként maradt jugoszláv kommunisták már kezdettől fogva árulásnak minősítették a délvidéki szerbek és a magyar kormány együttműködésének minden formáját, ami a jövőt tekintve nem sok jót ígért. A nemzeti egoizmus által diktált magyar kormányzati, közigazgatási, de különösen a szerbek elleni katonai, csendőri megtorló akciók (az 1942-es razziák) *tragikusan kiélezték* a magyarok és a szerbek közötti viszonyt.

1944 őszére a fronthehelyzet alakulása következtében a Délvidékről kivonult a magyar közigazgatás, így az ottani magyarok elvesztették a Magyarországhoz való tartozás rövid ideig élvezett minden privilégiumát, *magukkal vitték viszont az új jugoszláv államba az anyaországhoz való visszacsatolás minden terhét*.

Véleményem szerint racionális politikai, hatalmi szempontok nem indokolták a magyarok elleni tömeges megtorlást, a kivégzéseket, az internálásokat és egyes községek magyar lakosságának kollektív kitelepítését, mivel sem a magyar hadsereg, sem a magyar közigazgatás, sem a magyar lakosság nem fejtett ki semmiféle ellenállást az új hatalommal szemben. Fogalmazhatok így is: büntetésüket nem a revizionizmus tényleges veszélye, hanem annak múltja miatt kapták.

A partizánok megtorló akciói *nem egy-egy nemzet, nemzetiség ellen irányultak*, hanem *mindenki ellen*, aki a győztesek filozófiája szerint kollaboráns volt, azaz veszélyeztethette az új rendszer társadalmi, politikai berendezkedését. Maga Tito is rideg politikai szempontok szerint kezelte a megtorlásokat, arra azonban vigyázott, hogy ne váljanak politikailag destabilizáló tényezővé. A „jók” és „rosszak” közé ideológiai, politikai választóvonalat húztak, és az általános korhangulatától egyáltalán nem idegen módon mindenkit felelősségre vontak, hogy „miért nem ment az erdőbe”.

1944. október végén, november elején a jugoszláv katonai közigazgatás tisztogató osztagai, az OZNA (Népvédelmi Osztály) fegyveres alakulatai bírósági ítélet nélkül, a helyi szerb lakosság segítségével fogdosták össze a magyarokat, és végezték ki őket. Az erre vonatkozó korabeli és későbbi *becslések* ötezertől negyvenezerig terjednek; a katonai és népbírósági ítéletek alapján a kivégzett magyarok száma ma bizonyíthatóan ötezerre tehető, ez azonban nem tartalmazza az ítélet nélkül kivégzetteket. Emellett 1944 és 1946 között kétszer annyi magyart utasítottak ki, illetve kétszer annyi magyar hagyta el az országot, mint 1918 után: 84 800 fő, a délvidéki magyarok mintegy 18%-a.

Az 1945–1947 közötti időszakban a korlátozott szuverenitással rendelkező Magyarország kisebbségtámogató, érdekvényesítő lehetőségei csaknem a nullával voltak egyenlők: a kormányzat legfeljebb jól vagy rosszul asszisztálhatott a jugoszláv lépésekhez, kezdeményezésekhez.

Magyar részről alapvetően két ok miatt *nem tették szóvá a partizán megtorlásokat*: egyik ok kétségtávon kívül az 1942-es szerbellenes megtorlások miatt érzett lelkiismeret-furdalás, a másik egy józan külpolitikai megfontolás volt. Magyarország, mint ismeretes, szomszédai közül egyedül Jugoszláviára számíthatott a béketárgyalásokon, illetve a csehszlovákiai magyarok drasztikus kitelepítésének ügyében.

Az 1945 utáni magyar–jugoszláv kapcsolatok, mondhatni, ott kezdődtek, ahol azok Teleki halála után befejeződtek: a vízügyi egyezmény és a lakosságcsere kérdésénél.

Véleményem szerint a jugoszláv–magyar kapcsolatok nemcsak ezért nem voltak egyenrangú felek kapcsolatai a háború után, mert Magyarország vesztes ország volt, hanem azért sem, mivel a magyar külpolitikát valamiféle bizonyítási kényszer hajtotta Újvidék miatt, ezért esetenként még a rendelkezésére álló szűk érdekérvényesítő lehetőségeket sem használták ki megfelelően. Például egyetlen olyan forrásra sem bukkantam, amelyek a délvidéki magyarok kivégzése miatti kormánytiltakozásra utaltak volna. A magyar kisebbségnek az új hatalommal szembeni kiszolgáltatottságát tovább növelte, hogy a háború győztes hatalmai, elsősorban Anglia és az Egyesült Államok, a kisebbségi jogoknak egyéni emberi, humanitárius szabadságjog-tartalmat adtak, a kollektív kisebbségvédelmet elsodorta a történelem. A Szovjetunió belső rendszerének jellegéből adódóan a kisebbségi kérdést állami, adminisztratív, hatalmi kérdésként kezelte, így a kommunista Jugoszláviával szembeni esetleges fellépés tekintetében végképp nem jöhetett szóba „kisebbségvédő” partnerként. Jugoszlávia szempontjából Magyarország elsősorban abból a szempontból volt fontos, hogy minél előbb befejeződjön az országban a kommunista hatalomátvétel, és ily módon az államszocializmus minden szindrómáját már kezdettől fogva felmutató Jugoszlávia észak felől biztonságban érezhesse magát. Ezért lehetett például az adai születésű Rákosi Mátyás 1945. januári, informális jugoszláviai tárgyalásainak bizonyos szerepük abban, hogy megkezdődött a magyar kisebbség helyzetének konszolidációja.

Jugoszlávia, belső társadalmi berendezkedésének megfelelően, kizárólag belügynek tekintette a kisebbségi kérdést, és a rendelkezésre álló eszközökkel minden kétséget kizáróan a magyar állam tudomására hozta, hogy nem igényli az anyaország részvételét, beleszólását a magyar kisebbség ügyeibe. E politika alappilléret az állam alkotta, amely mindennek kiindulópontja, forrása, de egyben végcélja is volt. Az állam büntette a magyarokat, és az állam adta a jogokat is, s ehhez nemcsak Magyarország részéről nem igényelt kezdeményező, partneri magatartást, de a „cél-etnikum”, a magyar kisebbség részéről sem várta ezt el. Jugoszlávia kezdettől fogva keményen kijelölte kisebbségpolitikájának kereteit: az államhűség korábbi *követelménye a kommunista rendszerrel történő aktív azonosulássá transzformálódott*, amelyet a megtorlások vonatkozásában megkövetelt *kollektív amnézia* egészített ki.

Jugoszlávia nemcsak etnikailag, hanem a parasztság társadalomtörténete szempontjából is különböző kultúrák tarka mozaikja volt. Rendszereken átnyúló tartós problémaként jelentkezett az ország déli területein a földhiány és az agrár-túlnépesedés, a felesleges agrárnépeség városba áramlásának lehetetlensége. Az 1945 utáni jugoszláv agrárgondolkodás is tartalmazta a föld egyenlő szétosztásának, valamint az állam létrehozásáért áldozatot hozó rétegek jutalmazásának hagyományos gondolatát. Az agrárminiszter (a hajdani egyik szarajevói merénylő, a későbbi történetíró, Vasa Čubrilović) és a telepítésügyi miniszter (a szerb falu kiváló ismerője, a szociológus Sreten Vukosvaljević) kitelepítési terveit ezek a gondolatok motiválták. De felfedezhető ezekben az elképzelésekben a hagyományos, premodern paraszti gazdálkodás történelmi mítosza éppúgy, mint a városellenesség vagy az a régi szerb nemzeti gondolati elem is, hogy az állam nagysága, ereje a szerbség által elfoglalt, birtokolt és megművelt föld nagyságától függ. A föld és etnikum szoros gondolati egységének gyakorlati vetületeként értelmezhetők a magyarok totális vagy éppen részleges kitelepítésére született 1944–1945-ös jugoszláv tervek, illetve a valóságosan is végrehajtott ki- és betelepítések.

A délvidéki magyar társadalmat 1918 és 1947 között ért sokkszerű impulzusokat (optálások, kiutasítások, megtorlások, kitelepítések, menekültek, kisajátítások) Hankiss Elemér nyomán joggal nevezhetjük a „*társadalom szőnyegbombázásának*”. Ezek

következtében a délvidéki magyar társadalom szinte teljesen elveszítette nemcsak a gazdálkodáshoz, az iparhoz, hanem a kultúrához és általában a szellemi tevékenység egyéb szféráihoz kötődő, a háború előtt már egyébként is legyengített régi középosztályát, és a magyar kisebbségi társadalmat erőszakos állami beavatkozásokkal, impulzusokkal szinte teljes mértékben premodern állapotba strukturálták vissza. A hagyományos középosztály elvesztése pedig azt jelentette, hogy jelentősen legyengült a kisebbség érdekérvényesítő ereje.

A tanulmányom alcímében jelzett kronológiai határ, az 1947-es esztendő a magyar–jugoszláv kapcsolatok ritka pillanatát rögzíti: eddig soha nem látott mértékben javultak a két ország kapcsolatai, s ennek a magyarságra gyakorolt pozitív hatása a kortársak előtt is nyilvánvaló volt. Ezt jelezte Szántó György belgrádi magyar követ nyár eleji, egyhetes bácskai körútja, Dinnyés Lajos miniszterelnök október közepi belgrádi útja, illetve Tito szokásosnál is fényesebb külsőségek között lebonyolított decemberi budapesti látogatása, amikor aláírták a két ország közötti barátsági és együttműködési szerződést. E diplomáciai lépéseknek megvolt a délvidéki magyaroknak szánt konkrét üzenete is: a jugoszláv kommunista rendszer mintegy belső természeténél fogva automatikusan megoldja a kisebbségi kérdést (is), az anyaország feladata csak annyi lehet, hogy közvetíti és felerősíti a Belgrád által a kisebbségnek szánt politikát. Ennek megfelelően már nem csupán az adott határok, de a kommunista rendszer aktív elfogadására is biztatták Budapestről a délvidéki magyarokat.

A délvidéki magyarok új, *kommunista kötődésű elitje* az adott belső és külső körülmények között úgy vélte, hogy *a beilleszkedésnél*, az állam által felkínált lehetőség elfogadásánál nincs gyümölcsözőbb kisebbségstratégiai lehetőség. Ennek már 1947-re világosan kirajzolódtak az egypártrendszeren belül várható eredményei is: a magyarok helyi és országos politikai képviselőket kaptak, anyanyelvű iskolákat, magyar nyelvű sajtót és állandó színházat, valamint engedélyezték a Vajdasági Magyar Kultúrászövetség (és nem párt) működését is. Az 1947-es esztendő már kisebbségként is élhető életet kínált.

A Szovjetunió által 1948-ban Jugoszlávia ellen indított „nemzetközi koncepció per” következtében Magyarország külpolitikailag ismét ellenséggé vált. Az öngazgatás bevezetésével a korabeli felfogás szerint megbomlott a két ország közötti rendszerazonosság is. Márpedig, mint már utaltam rá, ezen a két előfeltételen nyugodott Belgrádnak a magyarokkal kapcsolatos pozitív kisebbségpolitikája. A magyar–jugoszláv kapcsolatok megszakítása után a magyar kisebbség kérdése „beszorult” a jugoszláv állam határai közé, szűken belpolitikai kérdéssé transzformálódott. Ettől kezdve hosszú ideig Jugoszlávia hatalmi elitjének józan vagy kevésbé józan belátásától függött, „megbünteti-e” ismét a magyarokat anyanemzetük politikája miatt, vagy hagynak számukra némi mozgásteret. A következő évek története mindkettőre bőséges példákkal szolgált.

Irodalom

Forrásgyűjtemények, dokumentumkötetek

A Jugoszláviai Magyar Párt memoranduma Pašićhoz. Az elszakított Délvidék sorsa III. Budapest, Kiadja a Szent Gellért Társaság Irodalmi Egyesülete, 1922.

A. Sajti Enikő–Markó György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14–1944. január 14. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985. 2. sz. 426–456. p.

- Aprilski rat 1941.* Zbornik dokumentata. Beograd, 1971.
- Avramovski, Živko: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938.* Knjiga prva (1921–1930). Knjiga druga (1931–1938). Zagreb, Arhiv Jugoslavije–Globus, 1986.
- Čubrilović, Vasa: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában. *Híd*, 1996. 12. sz. 1043–1060. p.
- Eiler Ferenc: *Európai Nemzeti Kisebbségek kongresszusainak határozatai (1925–1937).* Szeged, 1996. /Dokumenta Historica, 30./
- Föglein Gizella: Magyar–jugoszláv népcserreegyezmény-tervezet (1946). *Századok*, 1996. 6. sz. 1553–1570. p.
- Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919.* Szerk. Ádám Magda és Ormos Mária. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- Jelentés a Délvidéki Otthon öt éves működéséről.* Készítette: dr. Fall Endre igazgató, a DO főtítkára. Budapest, 1926.
- Jugoszlávia 1918–1941.* A dokumentumokat válogatta, sajtó alá rendezte, a lábjegyzeteket készítette és a fordítást ellenőrizte Sajti Enikő. Szeged, Társadalomtudományi Kör, 1989.
- Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1918–1944.* Szerk. Bán D. András, Diószegi László, Fejős Zoltán, Romsics Ignác (főszerkesztő) és Vinnai Győző. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
- Petranović, Branko–Zečević, Momčilo (szerk.): *Jugoslavija 1918–1984.* Zbirka dokumenata. Rad, Beograd, 1985.
- Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945.* Predgovor, izbor i objašnjenja Ljubica Vasilčić. Novi Sad–Sremski Karlovci, 1971.
- S nem törődtek velem, a holnap mit örül... Források a Délvidék történetéhez 3.* Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999.
- Stojković, Momir: *Balkanski ugovorni odnosi 1976–1996.* Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. I. 1876–1918; II. 1919–1945; III. 1945–1996. Beograd, 1998.
- Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942).* Zagreb, 1952.
- Tito u Vršacu.* Primpremio za štampu Milovan Dželebdžić. Vršac, 1984.
- Tito, Josip Broz: *Összegyűjtött Művei 1–25. kötet.* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1979–1988. Főszerk. Damjanović, Pero.
- Ustanak naroda Jugoslavije 1941.* Knj 1. Beograd, 1962.
- Vassel Károly: *A déli végek elhatárolása a trianoni szerződés szerint a magyar–jugoszláv határrendező bizottság által.* (Összefoglaló bizalmas jellegű jelentés.) Szeged, 1922.
- Zapisnici sa sednica delegaciji Kraljevina SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920.* priredili Bogdan Krizman, Bogumil Hrabak. Beograd, 1960.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačom ratu naroda Jugoslavije.* Dokumenti Nemačkog Rajha 1941. XII. 1. Beograd, 1973.

Feldolgozások

- Đodan, Šime: *Hrvatsko pitanje 1918-1990.* Alfa, Zagreb, 1991.
- Čulinović, Ferdo: *Jugoslavija između dva rata I-II.* Zagreb, 1961.
- Eulinović, Ferdo: *Okupatorska podjela Jugoslavije Beograd,* 1970.
- A. Sajti Enikő: *Délvidék 1941–1944.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987.
- A. Sajti Enikő: *Josip Broz Tito.* In Polonyi Péter: Mao–A. Sajti Enikő: Tito. Fekete-fehér. Budapest, Pannonica Kiadó, 2000, 163–307. p.
- A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.
- Ádám Magda: *Magyarország és a kisantant a harmincas években.* Budapest, 1968.

- Aleksander, Stella: *The Triple Myth. A Life of Archbishop Alojzije Stepinac*. New York, Columbia University Press, 1987.
- Avramović, Teodor: *Privreda Vojvodine od 1918 do 1929/30 godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*. Novi Sad, 1965
- Baki Ferenc–Vébel László: *Petőfi brigád*. Újvidék, 1983.
- Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
- Banac, Ivo: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Porijeklo, povijest, politika. Zagreb, Globus, 1988.
- Banac, Ivo: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. Cornell University Press, 1984.
- Barabás Miklós–Barabás Emil: *Balkán*. Német–olasz–magyar villámháború. Budapest, é. n.
- Bernics Ferenc: *A Julián akció*. (Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen 1904–1992.) Pécs, 1994. /Pannónia könyvek./
- Biber, Dušan: *Nacizam i Nemci v Jugoslaviji*. Ljubljana, 1966.
- Boban, Ljubo: *Maček i HSS*. Zagreb, 1974.
- Boban, Ljubo: *Svetozar Pribičević u opoziciji 1928–1936*. Zagreb, 1973.
- Bori Imre: *Irodalmunk évszázadai*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1975.
- Borković, Milan: *Kontrevolucija u Srbiji. Kvislingska uprava 1941–1944*. Beograd, 1979.
- Brindza, Karolj: *Nemirna ravnica*. Stara Moravica, 1968.
- Buzási János: *Az újvidéki „razzia”*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.
- Cettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika*. Budapest, Magvető, 1997.
- Cseres Tibor: *Vérbosszú a Bácskában*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1991.
- Csuka János. *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, Püski, 1995.
- Csuka János: *Kisebbségi sorsban*. A délvidéki magyarság húsz éve (1920–1940). Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1996.
- Dombrády Loránd: *Hadserg és politika Magyarországon 1938–1944*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1986.
- Erić, Milivoje: *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941*. Sarajevo, 1958.
- Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon 1945–1947*. Budapest, IKVA, 1995.
- Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Novi Sad, 1968.
- Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941*. Novi Sad, 1972.
- Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948*. Novi Sad, Matica srpska, 1984.
- Gergely Ferenc–Kőhegyi Mihály: *Pécs–Baranya–Baja háromszög történelmi problémái 1918–1921 között*. Baja, 1974.
- Golubović, Zvonimir: *Racija u Južnoj Bačkoj 1942*. Novi Sad, Istorijski muzej Vojvodine, januar 1992.
- Göncz László: *A muravidéki magyarság 1918–1941*. Lendva, 2001.
- Homonnay, Elemér: *Atrocities Committed by Tito's Communist Partisans in Occupied Southern-Hungary*. Cleveland, Ohio, 1957.
- Hoptner, Jakob B.: *Jugoslavija in Crisis, 1934–1941*. New York–London, Columbia University Press, 1962.
- Hornyák Áprád: *Magyar–jugoszláv diplomáciai kapcsolatok 1918–1927*. Újvidék, Forum, 2004.
- Hornyik Miklós: *A Délbácska története (1920–1929)*. Újvidék, A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, 1985.
- Horvat, Branko: *Kosovsko pitanje*. Globus, Zagreb, 1988.
- Hrabak, Bogumil: *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslavenskim zemljama 1914–1918*. Novi Sad, 1990.
- Jelić-Butić, Fikreta: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb, 1977.
- Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája. 1939–1941*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája. 1919–1945*. Második átdolgozott kiadás. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975.

- Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999.
- Kalapis Zoltán: *A Magyar Szó fél évszázada*. Újvidék, Magyar Szó Kiadása, 1994.
- Kasaš, Aleksandar: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996.
- Kecić, Danilo: *Forradalmi munkásmozgalom Vajdaságban 1917–1921 között*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1980.
- Klajn, Lajčo: *Genocid i kazna*. Novi Sad, 1991.
- Kocsis Károly: *Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1993.
- Kolozsi Tibor: *Szabadkai sajtó (1919–1945)*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1979.
- Končar, Ranko: *Opozicione partiji i autonomija Vojvodine 1929–1941*. Beograd, 1995.
- Kóvágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919*. Budapest, 1965.
- Krizman, Bogdan: *Pavelić i ustaše*. Zagreb, Globus, 1978.
- Lampe, John: *Yugoslavija as History*. New York, Columbia University Press, 1996.
- Lazić, Nada: *Baranja 1941–1945*. Slavonski Brod, 1979.
- Lebl, Arpad: *Građanske političke stranke u Vojvodini 1887–1914*. Novi Sad, 1979.
- Lőrinc Péter: *Harcban a földért*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Lukić, Milos B.: *Žedničke iskre. Hronika Novog Žednika*. Novi Sad, 1978.
- Marjanović, Jovan: *Dražo Mihailović između nemaca i britanaca*. Zagreb–Beograd, 1979.
- Marković, Dragan: *Istina o Golom otoku*. Beograd, Narodna Knjiga, 1987.
- Matković, Hrvoje: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb, 1972.
- Memento 1944–1994–2001*. Szerk. Dr. Bogner István, Sinkovics Ferenc. Szabadka, 2001. november 2.
- Mesaroš, Šandor: *Mađari u Vojvodini 1929–1941*. Novi Sad, 1989.
- Mesaroš, Šandor: *Položaj mađara u Vojvodini 1918–1929*. Novi Sad, 1981.
- Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. I. Bácska*, Újvidék, 1991.
- Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva. Délvidéki magyar fátum 1944–45. II. Bánság, Szerémség, Baranya, Muravidék*. H. é. n.
- Mezei, Stevan: *Privredne ustanove i organizacije u Vojvodini između dva rata 1918–1941*. Novi Sad, 1954.
- Milošević, Slobodan D.: *Izbeglice i preselenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd, 1981.
- Milosević Péter: *A szerb irdalom története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998.
- Mirković, Mijo: *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*. Zagreb, 1952.
- Mirnić, Josip: *Nemci u Bačkoj u drugom svetsom ratu*. Novi Sad, 1974.
- Mirnic Károly: *Kisebbségi sors*. Újvidék, Forum, 1993.
- Mišović, Miloš: *Srpska crkva i konkordatska kriza*. Beograd, 1983.
- Mitrović, Andrej: *Jugoslavija na konferenciji mira. 1919–1920*. Beograd, 1969.
- Mitrović, Andrej: *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunjom*. Novi Sad, 1975.
- Mojzes Antal: *Halottak napja Bajmokon*. Bajmok, Cnefa Kiadó, 1994.
- Morača, Pero: *Jugoslavija 1941*. Beograd, 1971.
- Ormos Mária: *Merénylet Marseilles-ben*. Budapest, 1984.
- Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Budapest, Osiris, 1998.
- Pálinkás József: *Walter magisztertől a tudományegyetemig*. Újvidék, 1994.
- Pawlovitch, Steven K.: *Tito. Yugoslavia's Great Dictator*. London, A Reassessment. C. Hurst & Company, 1992.
- Petranović, Branko: *Balkanska federacija 1943–1948*. Beograd, 1991.
- Petranović, Branko: *Historija Jugoslavije*. Knjiga I–III. 1918–1988. Beograd, 1988.
- Petranović, Branko: *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*. JDN, Odeljenje za istorijske nauke. Serija 1. Monografije 4. Beograd, 1964.
- Petranović, Branko: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd, 1992.
- Petranović, Branko–Zečević, Momčilo: *Agonija dve Jugoslavije*. Beograd, 1991.

- Petkovics Kálmán: *Áprilistól novemberig. Dokumentumriport.* Szabadka, 1973. /Életjel miniatűrök, 24./
- Rakić, Lazar: *Jaša Tomić (1856–1922).* Novi Sad, 1986.
- Rakić, Lazar: *Nadalj.* Novi Sad, 1988.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, Osiris, 2001.
- Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921.* Budapest, Magvető Kiadó, 1987.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, Osiris Kiadó, 1999.
- Šehić, Nusret: *Četnistvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941).* Sarajevo, 1971.
- Sipos Péter–Fülöp Mihály: *Magyarország külpolitikája a XX. században.* Budapest, Aula, 1998.
- Stanojević, Stanoje: *Vojvodina na Konferenciji mira. Letopis Matice srpske.* Knjiga 300. (za godine 1914–1921).
- Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztesége.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1989.
- Szeli István: *A magyar kultúra útjai Jugoszláviában.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Szűts Emil: *Az elmerült sziget. A baranyai szerb–magyar köztársaság.* Pécs, 1991.
- Teleki Béla: *Becse történetéből.* Becse, 1995.
- Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport politika és Magyarország 1938–1945.* Budapest, 1978.
- Tilkovszky Loránt: *Teleki Pál. Legenda és valóság.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1969.
- Tomasevich, Jozo: *The Chetniks.* Stanford University Press, Stanford, 1975.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, 1993.
- Tudman, Franjo: *Okupacija i revolucija.* Zagreb, 1963.
- Vígh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.
- Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1918–1933.* Beograd, 1971.
- Vinaver, Vuk: *Jugoslavija i Mađarska 1933–1941.* Beograd, 1976.
- Vojvodina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističeskoj revoluciji 1941–1945.* Novi Sad, U redakciji Čedomira Popova, 1984.
- Vukosavljević, Sreten: *Gladne zemlje. Pisma sa sela.* Beograd, Savremena škola, 1962. /Sociološka biblioteka, 1./
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat.* Budapest, Osiris, 2001.

Tanulmányok, cikkek

- A. Sajti Enikő: A Jugoszláv Kommunista Párt vezette ellenállás a Délvidéken és a Bárdossy-kormány megtorló politikája (1941. április–1942. január). *Párttörténeti Közlemények*, 1982. 4. sz. 141–175. p.
- A. Sajti Enikő: A Jugoszláviai Magyar Párt megalakulása és részvétele az 1925-ös választásokon. In uő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság.* Szeged, 1991, 88–101. p.
- A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok politikai szervezkedésének lehetőségei és korlátai (1918–1941). *Regio*, 1997. 2. sz. 3–30. p.
- A. Sajti Enikő: Döbbenet és hitelesség. *Magyar Napló*, III. évf. 12. sz. (1991. október 4.) 36–38. p.
- A. Sajti Enikő: Magyarok a Vajdaságban 1944 őszén. In uő: *Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság.* Szeged, 1991.
- A. Sajti Enikő: Megtorlás vagy konszolidáció? Délvidék 1941–1944. In *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later.* Edited by Randolph L. Braham and Attila Pók. Columbia University Press, 1997, 379–388. p.
- Balla Pál: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz.
- Bárdi Nándor: A Keleti Akció. *Regio*, 1995. 3. sz. 89–134. p.

- Bárdossy László: Magyarságunk és a nemzetiségek. *Láthatár*, 1942. 1. sz.
- Bellér Béla: Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében (1925–1929). *Századok*, 1981. 5. sz. 995–1040. p.
- Berkes József: Szerbia oktatásügye. In *Az elszakított magyarság oktatásügye*. Szerk. Kornis Gyula. Budapest, 1927.
- Bolla Pál: A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai. *Láthatár*, 1942. 10. sz.
- Cvejić, Ruža: Uloga KPJ u organizovanju i radu Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju. Novi Sad, 1971. 245–255. p. /Istraživanja, 1./
- Gaćeša, Nikola L.: Prilog proučavanja agrarnoposedovne strukture i agrarnih prilika u Vojvodini u vreme stvaranja Jugoslavije. In *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranje Jugoslavenske države*. Zagreb, 1969, 267–279. p.
- Gligorijević, Branislav: Srpska nacionalna omladina (Srnao). *Istorijski glasnik*, 1964. br. 2–3., 3–38. p.
- Gombos György: Bukovinai székelyek letelepítése a Bácskában. *Láthatár*, 1941. 8. sz.
- Göncz László: Sajátos események a Mura mentén 1919-ben. In *A Mura mente és a trianoni békeszerződés*. Lendva, 2000, 33–63. p. /Lendvai füzetek, 17./
- Hock Rezső, dr.: Adalékok Vajdaság többnyelvűségének történetéhez. In *Anyanyelv – „állanyelv”*. Szerk. Dr. Rehák László. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1976, 75–94. p.
- Hornýák Árpád: A magyar–jugoszláv határ kialakulása az első világháború után, különös tekintettel a Muravidékre. In *A Mura mente és a trianoni békeszerződés*. Lendva, 2000, 80–94. p. /Lendvai füzetek, 17./
- Judin, Ljubomirka: *O radu Narodne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1918–1919*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske. br. 51. 1968. 14–25. p.
- Kanyó Ferenc: A második világháború éve. In *Szeged története 4. 1919–1944*. Szerk. Serfőző Lajos. Szeged, 1994, 473–532. p.
- Kardos Béla dr.: Kisebbségi iskolaügy Jugoszláviában. *Kisebbségvédelem*. I. évfolyam, 1938. 2–3. sz. 27–32. p.
- Kasaš, Aleksandar: *Ekonomske mere Vojne uprave za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945*. Zbornik za istoriju Matice srpske, br. 27. Novi Sad, 1983, 173–183. p.
- Končar, Ranko: *Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju 1944/1945*. In *Zbornik radova sa naučnog skupa Narodna vlast u Vojvodini 1941–1945*. Novi Sad, 1986.
- Kramer Gyula: A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség feladatai és munkája. In *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 43–54. p.
- Kumanov, Živan: *Bačko-baranjski odred*. Zbornik za društvene nauke Matice srpske. Novi Sad, 1961. 29. sz. 18–27. p.
- Makkai Béla: Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. *Regio*, 1995. 3. sz. 65–88. p.
- Matuska Márton: Vajdaság mártír papjai. In *S nem törődtek velem, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3*. Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999, 219–221. p.
- Mészáros Sándor: A járeki haláltábor. In *S nem törődtek velem, a holnap mit öröl... Források a Délvidék történetéhez 3*. Szerk. Csorba Béla. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1999, 203–208. p.
- Nyíri József: A visszatért Délvidék nemzetiségi képe. In *A visszatért Délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941.
- Ormos Mária: A belgrádi katonai konvencióról. *Történelmi Szemle*, 1979. 1. sz. 12–38. p.
- Prokopy Imre: A jugoszláviai magyar kisebbség védelmében a népszövetségi Tanácshoz intézett panasziratok sorsa. In *A visszatért délvidék*. Szerk. Csuka Zoltán. Budapest, 1941, 67–80. p.
- Rotbart, Vladislav: Čije je delo novosadska racija. *Jevrejski almanach 1965–1967*. Beograd, 1967, 168–188. p.
- Szabados Mihály: Egy telepítés tanulságai. *Magyar Szemle*, 1941. 3. sz. 169–181. p.
- Thirring Lajos: Magyarország Trianontól napjainkig. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1938. 4. sz.

Tilkovszky Loránt: „Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet...” *Békési Élet*, 1984. 1. sz. 94–104. p.

Tóth Ágnes: A magyarországi délszlávok helyzete és törekvései 1945–1948. In *Bács-Kuskun megye múltjából XII.* Szerk. Iványosi-Szabó Tibor. Kecskemét, 1993.

Vígh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”. *Történelmi Szemle*, 1968. 1–2. sz.